

تقدیم به:

فرزندان دوقلویم زهرا و زهره

مقدمه

قواعد عمومی مسئولیت مدنی در حقوق ایران در قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی و فصل موصلات ضمان در قانون مجازات اسلامی و مقررات پراکنده دیگر آمده است. این مقررات اساس حقوق مسئولیت مدنی ایران را پایه‌ریزی کرده‌اند. قانونگذار ما مقررات ویژه‌ای را به زمینه‌های خاص صنعت از جمله بخش نفت و گاز، اختصاص نداده است. ناگزیر، زمینه‌های تخصصی مسئولیت مدنی، از جمله مسئولیت مدنی صنعت نفت و گاز را باید به کمک همین قواعد تحلیل کرد و راه‌حل‌های کاربردی مناسب را یافت. تحولات گسترده حقوقی ناظر بر صنعت نفت و پیچیدگی روش‌های حقوقی، سبب شده است تا تحلیل حقوق مسئولیت مدنی متناسب با این ظرافت‌های نظری و روش‌های کاربردی، اهمیت پیدا کند. همین پیچیدگی روابط و فنی بودن روش‌ها در بستر خاص سبب شده است تا مسئولیت مدنی ناظر بر آن، به تحلیل تخصصی نیاز داشته باشد.

بدین جهت، ارجاع مسائل پیچیده حقوقی برآمده از فعالیت‌های فنی پروژه‌های عظیم نفتی به تحلیل‌های عمومی مسئولیت مدنی، که در کتاب‌های مرجع و عمومی نگاشته شده است، گرهی از کار باز نمی‌کند. بلکه اختلاف‌نظرهای زیادی که در تحلیل‌های عمومی مسئولیت مدنی وجود دارد، چنانچه به تحلیل تخصصی مسئولیت مدنی در صنعت نفت نیز رسوخ کند، سبب عدم قطعیت راه‌حل‌ها و تعارض یا تهافت آراء و رویه‌های قضایی و داوری خواهد شد. بنابراین به تفاسیر حقوقی هماهنگ با مبانی مسئولیت مدنی عمومی و در عین حال سازگار با رویه‌های بین‌المللی شناخته‌شده در مسئولیت مدنی حوادث و زیان‌های صنعت نفت نیاز داریم.

می‌دانیم که اختلاف آراء در مورد مبانی و قواعد مسئولیت مدنی عمومی در بین صاحب‌نظران هنوز پایان نیافته است. به ویژه با تصویب مقررات ضمان در قانون مجازات اسلامی جدید بابت دیگر برای عدم قطعیت در تفسیرهای مطرح‌شده در دکترین حقوقی، باز شده است. بازخوانی و تحلیل عمیق ضوابط و قواعد مسئولیت مدنی در صنعت نفت و گاز، راه برون رفت از این پیچیدگی‌های عملی و کاربردی است.

شاید این انتظار از حقوق مسئولیت مدنی در هر سیستم حقوقی به‌جا باشد که مبنای

نظری منسجمی داشته باشد، اما در واقع ارائه نظریه‌ها و توجیه مبانی مسئولیت مدنی در اقسام و صور قانونی مختلف مسئولیت مدنی ایران، به طوری که انسجام و همگرایی مبانی را نشان دهد، کاری بسیار پیچیده است. در صنعت نفت نیز بدون شناخت این مبانی و تحلیل آن‌ها نمی‌توان مسائل جزئی و گاهی پیچیده حقوقی مربوط به حوادث زیان‌بار را حل کرد؛ زیرا برای حل و فصل مسائل حقوقی مسئولیت مدنی در بخش صنعت نفت و گاز، قوانین خاص و مستقلی وضع نشده است.

«نظریه تقصیر» علی‌رغم ارزش کاربردی مسئولیت تقصیری، همه زمینه‌های مسئولیت مدنی در صنعت نفت را دربر نمی‌گیرد و باید راه‌حلهایی حقوقی برای جبران زیان‌هایی ارائه کرد که با این مبنا نمی‌توان آن‌ها را جبران کرد.

ضرورت اجتماعی حمایت از زیان‌دیدگان خاص، که تحت تأثیر رویکردهای مرتبط با حقوق عمومی است، در صنعت نفت و گاز به بازاندهی و تبیین نیاز دارد. رژیم مسئولیت مدنی کارگاه‌های بزرگ در پروژه‌های نفتی از این موارد است. حقوق مسئولیت مدنی که بخشی از حقوق خصوصی است، در این گونه موارد شدیداً تحت تأثیر رویکردهای مداخله جویانه حقوق عمومی قرار گرفته است. در این موارد، شاهد تحول طبیعت ضوابط مسئولیت مدنی هستیم. باید روشن شود تداخل این دو بخش از حقوق در زمینه مسئولیت مدنی در صنعت نفت و گاز، با چه معیارهایی قابل فهم است؟

به علاوه لازم است در کنار بحث نظری، جایگاه روش‌های قراردادی تخصیص مسئولیت مدنی تبیین و نقش قرارداد در تخصیص مسئولیت مدنی و کاربرد آن در قراردادهای بزرگ سرمایه‌گذاری نفتی بررسی شود. در این نوشتار درباره انواع شروط قراردادی متداول در این صنعت بین‌المللی، از جمله شروط محدودکننده و رافع مسئولیت مدنی، بحث شده است. شرط‌ها و قراردادهای «مصون‌سازی» یا «پذیرش مسئولیت و جبران خسارت»^۱ و کارایی آن در امنیت بخشیدن به فضای کسب و کار در پروژه‌های بزرگ نفتی نیز بررسی شده است.

باید توجه داشت داراشدن غیر عادلانه، که در گروه عناوین «مسئولیت مدنی به معنی اعم» قرار می‌گیرد، مبنای دسته‌ای از قواعد تحت عناوین مختلف ضمان است و همه در این نکته مشترک‌اند که به حکم آن‌ها، عین یا منافع استیفاشده از اموال و تجهیزات متعلق به دیگری باید به مالک مسترد شود. تحلیل دقیق الزاماتی که بر این مبنا استوارند، زمینه اعمال

مناسب این دسته از قواعد را فراهم می‌کند. از این منظر، مسئولیت مدنی به معنای اخص شامل مواردی است که جبران خسارت از زیان‌دیده بر اساس لزوم جبران خسارت ناشی از ایراد زیان ناروا و نه بر اساس لزوم استرداد انتفاع تحصیل‌شده به زیان‌دیگری توجیه می‌شود. موارد زیادی از مسئولیت در صنعت نفت و گاز وجود دارد که توجیه قواعد ناظر بر آن جز با این دکرترین حقوقی امکان‌پذیر نیست.

مسئله توزیع زیان‌های ناشی از اقدامات حاکمیتی و تأثیر آن بر حقوق اشخاص خصوصی و نحوه توزیع و تخصیص این زیان‌ها و ریسک‌های قابل انتساب، از موضوعات بحث‌برانگیز مسئولیت مدنی در سرمایه‌گذاری‌های خارجی است. اختلاف‌نظرهایی که در این موضوع وجود دارد، به ابهام مبنایی موجود در آراء نویسندگان و صاحب‌نظران برمی‌گردد. یکی از این ابهامات، به دلیل تفسیر نادرست از ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی در نفی مسئولیت مدنی ناشی از اقدامات حاکمیتی پدید آمده است.

در این راستا، رویکرد خاص حمایت از سرمایه‌گذار خارجی در برابر سلب مالکیت در «قانون تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی (۱۳۸۱)» و مسئولیت دولت در خصوص پرداخت غرامت به آن‌ها، با وجود اینکه سلب مالکیت با اقدامات حاکمیتی انجام شده است، به بررسی بیشتری نیاز دارد. مواردی از تملک‌های دولتی در خصوص پروژه‌های نفتی و تأسیسات و خطوط انتقال نفت و گاز، نیز باید مورد مذاقه و تحلیل قرار گیرد.

صنعت نفت و گاز با همه پیچیدگی‌های فنی و ژئولوژیکی و آثار زیست‌محیطی و هزینه اقتصادی که دارد، همیشه مورد توجه دولت‌ها و فعالان قدرتمند این بخش بوده است. لزوم به‌کارگیری سرمایه‌های عظیم، فناوری، مهندسی، مالی و صنعتی در این عرصه، در کنار ریسک‌های فراوان، این قلمرو پُرکشش را به عرصه پیچیده حقوقی تبدیل کرده است؛ تا آنجا که حقوق‌دانان به پشتوانه منطقی حقوقی و دانش سنتی حقوقی نمی‌توانند راه‌حل مناسبی برای مسائل حقوقی این بخش ارائه کنند. بنابراین، استفاده از مجموعه‌ای از راه‌حل‌های فنی، مالی، بازرگانی، قراردادی، حقوقی و زیست‌محیطی توصیف‌شده،^۱ ضروری به نظر می‌رسد.

حقوق نفت و گاز نیز با وجود ماهیت ویژه خود، ابعاد مختلفی از حقوق تجارت، خصوصی، حقوق عمومی، حقوق بین‌الملل و تجارت بین‌الملل را دربر می‌گیرد.^۲ سطح بالای ریسک در پروژه‌ها و عملیات نفتی به پردازش ضوابط ناظر بر انتساب، توزیع و تخصیص

۱. ابراهیمی و جواندل، ۱۳۹۴، فصلنامه مطالعات حقوق انرژی، شماره ۱، ص ۱۹.

۲. شیروی خوزانی، ۱۳۹۳، گفتار دوم، ص ۸۵.

ریسک، خواه به واسطه اعمال قواعد حقوقی و خواه به کمک شیوه‌ها و الگوهای قراردادی نیاز دارد. تعیین حدود مسئولیت هریک از طرفین قرارداد و فعالان این بخش، نه تنها برای حل و فصل اختلافات، بلکه برای تنظیم و راهبری قرارداد نیز بسیار مهم است.

در دو دهه گذشته، دو فاجعه زیست محیطی آلودگی نفتی رخ داد که می‌تواند کارایی رژیم حقوقی سنتی مسئولیت مدنی را به چالش بکشد. اولین فاجعه به چاه مونترا^۱ در استرالیا مربوط بود.^۲ هشت ماه پس از فاجعه مونترا، یکی از بدترین فاجعه‌های زیست محیطی امریکا روی داد. انفجار چاه اکتشافی ماکاندو در شمال خلیج مکزیک سبب آتش‌سوزی بزرگی شد.^۳ در پی این حادثه، هزاران پرونده حقوقی در ایالات متحده از سوی زیان دیدگان و کسبه منطقه و شهرداری‌ها علیه شرکت بی پی، ترنس اوشن، هالی برتون و کامرون ثبت شد. دولت امریکا نیز دعاوی بسیاری را بر اساس قانون آب پاک و قانون هوای پاک علیه طرفین قرارداد اقامه کرد.

این حوادث و پیامدهای آن، به خوبی ضرورت توسعه ضوابط مسئولیت مدنی و در عین حال روش‌های قراردادی تخصیص ریسک و تنوع پوشش‌های بیمه برای جبران این زیان‌ها را نشان می‌دهد. با وقوع چنین حوادثی، با مجموعه‌ای از پرسش‌ها مواجه می‌شویم که پاسخ به آن‌ها به تحلیل عمیق حقوق مسئولیت مدنی نیازمند است.

به علت همین اوضاع پیش‌بینی‌پذیر در پروژه‌های عظیم نفت و گاز و ناکارآمدی رژیم مسئولیت مدنی عمومی، در تنظیم قراردادهای بین‌المللی نفتی، از ظرفیت حداکثری روش‌های تخصیص ریسک استفاده می‌شود. در این راستا روش‌های قراردادی کارآمدی از سوی فعالان صنعت نفت پردازش و تجربه شده است. باید توجه داشت تکیه بر سازوکارهای قراردادی برای یافتن راه‌حل مسائل موجود، به تنهایی چاره حل مسائل نیست. طبیعت این امور به گونه‌ای است که باید به توسعه قواعد و مفاهیم مسئولیت مدنی نیز توجه شود.

1. Montara

۲. در ۲۱ اوت ۲۰۰۹، پخش کنترل‌ناپذیر نفت و گاز از سکوی سرچاه مونترا در استرالیا، موجب آلودگی نفتی نزدیک به نود هزار متر مربع شد.

۳. در این حادثه، شکستن دستگاه جلوگیری کننده از فوران چاه، سبب شد نفت و گاز با فشار زیاد از زیر سطح زمین وارد دریا شود. تقریباً پنج میلیون بشکه نفت از این چاه وارد خلیج مکزیک شد. مالکیت این دکل، از آن شرکت نفتی ترنس اوشن بود و به شرکت نفتی بی پی که در نقش اپراتور فعالیت می‌کرد، به منظور حفاری اجاره داده شده بود. شرکت هالی برتون پیمانکار سیمان‌کاری بی پی بود و دستگاه جلوگیری کننده از فوران سکوی دیپ واتر هاریزون را شرکت کامرون طراحی کرده بود.

امروزه پذیرش قانون کشور محل سرمایه‌گذاری و اجرای پروژه نفتی به منزله قانون حاکم بر روابط حقوقی قراردادی و غیرقراردادی ناشی از سرمایه‌گذاری نفتی، مورد وفاق نظام‌های حقوقی است و قاعده حل تعارض جهانی به شمار می‌رود. این امر در قطعنامه‌های متعددی در دهه‌های میانی قرن بیستم مورد توجه مجمع عمومی سازمان ملل قرار گرفت و بر حاکمیت کشور میزبان بر منابع طبیعی خود از جمیع جهات، به ویژه از جهت حکومت قانون کشور محل سرمایه‌گذاری بر پروژه‌های سرمایه‌گذاری تأکید می‌شد. از آنجا که پروژه‌های نفتی و مالکیت میادین در جهان سوم، دولتی است و معمولاً طرف قرارداد سرمایه‌گذاری، مؤسسه دولتی است، امکان تراضی بر قانون کشور دیگر کمابیش منتفی است. با وجود این، گاهی اعمال اصول کلی حقوقی نظام‌های حقوقی پیشرفته، مورد توافق قرار گرفته است.

در قانون تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی و قانون نفت و قانون اصلاح آن مصوب سال ۱۳۹۰، بر حاکمیت قانون ایران بر قراردادهای سرمایه‌گذاری تأکید شده است. از این جهت تفاوتی بین قراردادهای منعقدشده با شرکت‌های خارجی یا شرکت‌های ایرانی وجود ندارد. بنابراین تبیین و ارتقای دانش حقوقی ناظر بر مسئولیت مدنی در حقوق ایران، برای حل چالش‌های حقوقی حوادث احتمالی اهمیت فراوانی دارد. پیچیدگی روابط حقوقی ناشی از اجرای پروژه‌های عظیم نفتی، اقتضا می‌کند که حقوق مسئولیت مدنی ایران با مطالعه‌ای ژرف، تحلیل و دانش مربوط به آن به روزرسانی شود.

علت دیگر این امر طبیعت غیرقراردادی مسئولیت مدنی در صنعت نفت و گاز و ارتباط آن با هنجارهای رفتاری و اهداف اقتصادی و اجتماعی در کنار ضرورت‌های فنی است. با علم به اینکه مسئله توزیع و تخصیص ریسک و فایده آن در جامعه، مسئله‌ای مهم در اندیشه‌های بنیانی مسئولیت مدنی در هر نظام حقوقی است، چنین مسئله با اهمیتی را نمی‌توان با به کارگیری روش تفسیر لفظی حقوق موضوعه و منطق حقوقی قضایی و روش اصولی متداول حل کرد. چنین مهمی، به روش و شیوه نظری - تحلیلی قابل اتکایی نیاز دارد.

آنچه سبب شده است در برخی موارد، بعضی از مفاهیم حقوق مسئولیت مدنی در حقوق انگلستان را بررسی کنیم، تأثیر عمیقی است که حقوق کامن‌لو در پردازش قواعد مسئولیت مدنی در بخش نفت و گاز داشته است. مطالعه اصطلاحات، مفاهیم و قواعد حقوقی در پرتو حقوق انگلستان دیدگاه روشنی نسبت به مفاهیم و اصطلاحات به کار برده شده در قراردادهای نفتی، به طور خاص و در حقوق نفت و گاز، به طور عام، ارائه می‌کند.

گرچه عمده مفاهیم و مصطلحات حقوق نفت و گاز و به اصطلاح «حقوق نفت»،

در دامن تحولات حقوقی ایالت‌های نفت‌خیز در امریکا تولید شده و از آنجا به قراردادهای نفتی انگلستان نیز رسوخ کرده است، اما ضرورت بررسی مفاهیم در یک رژیم حقوقی بسیط، با توجه به وجود دو نظم حقوق ایالتی و حقوق فدرال در امریکا و دشواری فهم جایگاه یک مفهوم از دیدگاه این دو رژیم حقوقی سبب شده است تا کمتر از روش تطبیقی با حقوق امریکا برای بررسی مفاهیم و قواعد استفاده گردد و به همان حقوق انگلستان بسنده شود.

برای آن دسته از پژوهشگران که با رویه‌های حقوقی صنعت نفت و گاز آشنا هستند، روشن است که تأثیر حقوق نوشته شده کشورهای اروپای قاره‌ای در توسعه این دانش اندک بوده است. بالندگی این دانش بیشتر وام‌دار بستر حقوقی کامن‌لو است. از این رو، در کتاب پیش رو، از بررسی تطبیقی مفاهیم و قواعد در حقوق کامن‌لو استفاده شده است. ضمن اذعان به اهمیت استفاده از بررسی تطبیقی در این کتاب، برای فهم عمیق‌تر مباحث، بنا نداشته‌ایم تمام مباحث را به گونه‌ای تفصیلی و تطبیقی بررسی و تحلیل کنیم.

نظر به اینکه امروزه در قراردادهای بین‌المللی نفتی، طرفین، تکلیف همه ریسک‌های حوادث و صدمات بدنی را بر اساس رویه‌های متداول بین‌المللی در قراردادها تعیین می‌کنند، آشنایی با مفاهیم و قواعد حقوقی مسئولیت مدنی از دیدگاه نظام حقوقی کامن‌لو به منزله اندیشه حقوقی و رویه‌های مرجع، اهمیت فراوانی دارد. استفاده از این مطالعات در تبیین حقوق مسئولیت مدنی صنعت نفت و گاز کمک می‌کند که عرف بین‌المللی ناظر بر مفاهیم حقوق نفت و گاز بهتر شناخته شود و حقوق دانان ما تا حد ممکن از نگاه مشترکی با مشاوران حقوقی طرف قراردادهای بین‌المللی نفتی برخوردار شوند و با در نظر گرفتن اقتضائات حقوق ایران، در نهایی کردن پیش‌نویس این قراردادها زودتر به نتیجه برسند و در طول مدت اجرای قرارداد نیز، تفاسیر راه‌گشایی ارائه دهند و در حل و فصل اختلافات این صنعت کامیاب‌تر عمل کنند.

بی‌گمان «بیمه» در صنعت نفت و گاز در تخصیص نهایی زیان‌های فعالیت‌های نفتی نقشی اساسی دارد و جایگزین مناسبی برای رژیم حقوقی پرداخت خسارت بر اساس موازین حقوق مسئولیت مدنی است. اما نباید از نظر دور داشت که تبیین مسئولیت مدنی تمامی طرفین فعال در پروژه‌های نفتی، مقدمه‌ای ضروری برای تعریف و انتخاب پوشش‌های مختلف بیمه‌ای است. به بیان بهتر، نظام مسئولیت مدنی در مقایسه با نظام بیمه‌ای در مرتبه

«پیشین» قرار دارد و شخصی که باید پوشش بیمه‌ای زیان خاص را تهیه کند، به واسطه آن شناسایی می‌شود.

در این نوشتار به مسئله قانون حاکم بر مسئولیت مدنی حوادث زیان‌بار صنعت نفت و گاز و نقش رژیم حقوقی کنوانسیون مسئولیت مدنی در حفظ محیط زیست دریایی آب‌های جنوب کشور و مسئولیت مدنی و جبران خسارت‌های وارد شده به آن و به اشخاص ثالث، به ویژه در مورد آلودگی‌های نفتی و جبران خسارت‌های ناشی از آن، نیز توجه شده است. از آنجا که این کتاب به منظور استفاده دانشجویان مقطع تحصیلات تکمیلی در رشته‌های حقوق نفت و گاز و علاقه‌مندان به حقوق صنعت نگاشته شده است، کوشیده‌ایم همه مفاهیم، قواعد و نظریه‌های مرتبط را در آن مطرح و تبیین کنیم؛ به گونه‌ای که این عزیزان از مراجعه به کتاب‌های مرجع مسئولیت مدنی بی‌نیاز باشند و بتوانند پاسخ پرسش‌های نظری و کاربردی خود را در همین کتاب بیابند.

ضرورت پژوهش عمیق و شناخت رویکردهای متناسب با سیستم حقوقی ایران در زمینه‌های مختلف مسئولیت مدنی صنعت نفت و گاز و ضرورت ایجاد رویه‌های هماهنگ با رویکردهای بین‌المللی این صنعت، سبب شده است از مباحث تطبیقی در این کتاب بیشتر بهره ببریم. واقعیت این است که مباحث نظری در زمینه شناخت میزان هماهنگی نظریه مسئولیت مدنی در حقوق ایران با رویه‌های حقوقی بین‌المللی ناظر بر کنترل حقوقی ریسک‌ها و جبران زیان‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است که به نظر می‌رسد در این مورد ابهامات زیادی وجود دارد. باید به کمک تحلیل کارکرد گرایانه قواعد موجود مسئولیت مدنی، مسائل این حوزه را حل و فصل کنیم و ناگزیریم با طرح مباحث نظری، دست‌مایه تحلیلی لازم را برای تحلیل مسائل پیچیده این بخش در اختیار خوانندگان قرار دهیم. شکل‌گیری دیدگاه صحیح در پرتو روشن شدن بنیان‌های نظری حقوق مسئولیت مدنی، به بحث‌های دراز و گاهی بی‌نتیجه پایان می‌بخشد. به نظر می‌رسد علت اصلی این بحث‌ها، به کارگیری روش نادرست واکاوی قواعد حقوق مسئولیت مدنی، صرفاً بر اساس روش اصولی و منطقی و تفسیر لفظی قانون است. طبیعی است که با این روش نمی‌توان به تحلیلی درست و ارائه راهکارهای مناسب در مسئولیت مدنی دست یافت. بدین سبب، رویکرد بحث بیشتر تحلیلی است و طبیعت توصیفی مباحث در درجه دوم اهمیت قرار داده شده است. از این رو، در این کتاب، کمتر بر روش اصولی متمرکز شده‌ایم. با وجود

این، به تحلیل‌های اصولی و منطقی نیز در کنار مباحث تحلیلی، برای ارائه راه‌حل‌های جزئی و کاربردی توجه شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از مسئولان و کارکنان محترم سازمان «سمت»، سرکار خانم حکیمه نوابی، ویراستار و نمونه‌خوان محترم کتاب، و آقای دکتر محمود جوان، مدیر طراحی و تدوین، و همچنین خانم مریم شجاعی و نیز خانم رؤیا صالحی تشکر کنم.

محمد ساردوئی نسب